

تحلیل انباشت سرمایه وقف در نواحی خراسان جنوبی

^۱ محمد حجی پور
^۲ جواد کریمی پور
^۳ گلزار حجی پور
^۴ فاطمه نعمتی

سال چهاردهم، شماره دوم، زمستان ۱۳۹۸

شماره صفحه: ۶۰-۷۶

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱/۱۴

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۵/۷

چکیده

وقف به عنوان یک نهاد ملی - مذهبی با نیت خیرخواهانه، در صورت برنامه ریزی و مدیریت عقلایی می تواند سرمایه ای برای توسعه فضای اجتماعی و جغرافیایی باشد. در حقیقت، موقوفات عمدتاً کالاهای سرمایه ای اعم از پول، زمین و مستغلات است که در محاسبات انباشت سرمایه هر فضای جغرافیایی، می تواند نقش قابل توجهی داشته باشد. بر پایه ای این رویکرد، در مقاله پیش رو تلاش گردیده تا به واکاوی توزیع جغرافیایی موقوفات استان در شهرستان های منتخب پرداخته شود. این تحقیق با مطالعه ای اسنادی انجام شده است. به منظور بازنمایی توزیع فضایی سرمایه های وقفی از سیستم اطلاعات جغرافیایی (GIS) استفاده شده است. در نهایت، از یافته ها می توان نتیجه گرفت که نابرابری در توزیع و انباشت سرمایه وقف میان نواحی استان، وجود دارد. هم چنین مدل تراکم و انباشت سرمایه وقفی در فضای جغرافیایی استان حاکی از الگوی قطبی است. به عبارتی، می توان قطب برخورداری از کالاهای سرمایه ای وقفی را در مرکز استان با اختلاف زیاد مشاهده نمود. از این رو، می توان انتظار داشت که اثربخشی وقف در اقتصاد فضا و

۱. استادیار جغرافیا و برنامه ریزی روستایی، دانشگاه بیرجند، نویسنده مسؤل mhajipour@birjand.ac.ir

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه ریزی روستایی، دانشگاه بیرجند javad.karimipoor2348@gmail.com

۳. دانش آموخته کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه ریزی روستایی، دانشگاه بیرجند ghajipour@birjand.ac.ir

۴. دانش آموخته کارشناسی جغرافیا و برنامه ریزی روستایی، دانشگاه بیرجند f.nemati@gmail.com

رفاه انسانی، دارای تفاوت معناداری بین مناطق باشد.

واژگان کلیدی: توسعه اقتصادی، انباشت سرمایه، موقوفه، استان خراسان جنوبی

مقدمه

تلاش همگان در پهنه‌ی گیتی و نظامات برنامه‌ریزی، دستیابی به جامعه مطلوب و قرار گرفتن در مسیر توسعه است. "توسعه" در لغت به معنای رشد تدریجی در جهت پیشرفته‌تر شدن، قدرتمندتر شدن و حتی بزرگ‌تر شدن است (Murray, 2001). عظیمی (۱۳۹۳: ۱۵) "توسعه" را به معنای بازسازی جامعه بر اساس اندیشه‌ها و بصیرت‌های تازه تعبیر می‌نماید. در پاسخ به این پرسش بنیادین «راه قرار گرفتن در فرایند توسعه چیست؟» نظرات گوناگونی طرح شده است. بروکفیلد^۱ معتقد است راه حصول توسعه کاهش فقر، بیکاری و نابرابری است (کامران، ۱۳۷۲: ۲۸). مایه^۲ معتقد است که در مراحل اولیه توسعه‌یافتگی، سرمایه‌گذاری بر روی منابع و سرمایه‌های فیزیکی لازم و اهمیت دارد. سیمون کوزنتس^۳ برنده جایزه نوبل اقتصاد در سال ۱۹۷۱ میلادی، معتقد است که سرمایه‌گذاری در آموزش، عامل مهمی در توسعه کشور به حساب می‌آید (سبحانی، ۱۳۷۱: ۷۸)، چرا که بهبود در این قلمروها، باعث افزایش کیفیت عامل انسانی شده که این ارتقای کیفیت در عامل انسانی، پیامدهای گسترده‌ای از جمله بهبود در بهره‌وری سرمایه فیزیکی و مادی را نیز به همراه خواهد داشت (مایه، ۱۳۷۸: ۵۴). بدین‌سان، توسعه به معنای تلاش برای حل معضلات و مشکلات کنونی و حرکت به سوی آینده‌ای روشن و مورد پسند است.

حل مشکلات جامعه، تنها به وسیله دولت و دستگاه‌های اجرایی میسر نیست و نیازمند مشارکت مردم است (سلیمی‌فرد، ۱۳۸۷: ۲۳). بر این اساس، وقف نهادی است که از طریق آن می‌توان بخش قابل توجهی از مشکلات و تنگناهای جامعه را شناخت و اموال و دارایی‌های افراد نیکوکار را داوطلبانه در جهت رفع آنها به کار بست. در حقیقت، وقف یکی از انواع سرمایه‌های مادی است که با پشتیبان‌گیری از ایدئولوژی و مکاتب فکری، می‌تواند در فضای اجتماعی و استیلائی توسعه،

---

1. Brookfield
2. Maye
3. Simon Kuznets

نقش آفرینی کند. وقف در لغت به معنی ایستادن و پابندگی (عمید، ذیل "وقف") و اصطلاحاً حبس کردن عین ملک یا مالی است که منافع آن در امور عام‌المنفعه مصرف شود و در اصطلاح فقهی، وقف عبارت است از «نگه داشتن و حبس کردن عین ملکی، بر ملک واقف آن، نه مللک خدا و مصرف کردن منفعت آن در راه خدا» (دهخدا، ذیل "وقف").

بنابراین، وقف و بنیادهای خیریه وقفی از عناصری هستند که در طول تاریخ، نقش ارزنده‌ای در توسعه داشته‌اند. موقوفات از نظر درآمد و بهره مستمری که همیشه داشته‌اند، از بهترین و پایدارترین منابع مالی و حمایت کننده در عرصه توسعه برای بخش پژوهش و توسعه علم و دانش در جوامع اسلامی در طول تاریخ بوده است (امیدانی، ۱۳۸۷: ۱۰). با توجه به این که، وقف یک سرمایه بالقوه و مهم برای کمک رساندن به توسعه فضایی به‌شمار می‌رود، از سوی دیگر، استان خراسان جنوبی به‌عنوان یکی از استان‌های کمتر توسعه یافته (نسبتاً نابرخوردار) در شرق کشور (اسلامی، ۱۳۹۱: ۶۱)، جزو مناطقی است که گرایش و توجه به امر وقف به دلیل علایق مذهبی بالا بوده، به گونه‌ای که مجموع کل وقف‌های استان ۹۷۸۰ موقوفه و ۵۰ هزار رقبه است که از این تعداد، بیش از ۷۰۰ وقف تنها طی پنج سال اخیر بوده است (بخشی‌پور، ۱۳۹۸). در این مطالعه تلاش شده است در راستای کمک به امر برنامه‌ریزی فضایی و مدیریت سرمایه وقف در فرایند توسعه سرزمین، به واکاوی توزیع جغرافیایی موقوفات استان در شهرستان‌های منتخب پرداخته شود. در حقیقت، پرسش اساسی این است که "دسترسی به سرمایه‌های وقفی در شهرستان‌های استان چگونه است؟" به عبارت دیگر، "میزان و نوع موقوفات مستقر در نواحی جغرافیایی استان دارای چه الگوی توزیعی است؟".

مبانی نظری و پیشینه تحقیق

هر نوع دارایی‌های مالی یا ارزش دارایی‌های مالی نظیر وجه نقد موجود در حساب‌های بانکی، همین‌طور کارخانه‌ها، ماشین‌آلات و تجهیزاتی که برای تولید در اختیار شرکت هاست، "سرمایه" گفته می‌شود. سرمایه می‌تواند معانی مختلفی داشته باشد. معنی دقیق آن به مفهومی که واژه سرمایه در آن مورد استفاده قرار می‌گیرد، بستگی دارد. عموماً، به منابع مالی

مورد استفاده، سرمایه گفته می‌شود. سرمایه ممکن است نقدی و یا غیر نقدی باشد. سرمایه نقدی که اکثر شرکت‌های سهامی دارند، وجه نقد است. سرمایه غیر نقدی مال یا امتیاز یا عملی است که شرکاء در ازاء قیمت سهام خریداری شده، می‌پردازند. سرمایه ابعاد گوناگونی دارد که هر کدام از نظر ماهیت، قلمرو و تأثیراتی که بر توسعه می‌گذارد، با یکدیگر متفاوتند و در عین حال، در فرایند توسعه و چگونگی شکل‌گیری آن لازم و ملزوم یکدیگرند که عبارتند از سرمایه ثابت اقتصادی، سرمایه مولد اقتصادی، سرمایه جاری و سرمایه ثابت اجتماعی. در مجموع سرمایه نقش مهمی در افزایش رشد و توسعه اقتصادی ایفاء می‌کند، زیرا این توانایی را دارد که در ترکیب بهینه با نیروی کار و فناوری، بخش تولید را به حرکت درآورده و با رونق تجارت، زمینه‌های بهبود سطح زندگی و رشد اقتصادی را فراهم آورد. فقدان سرمایه، یکی از علل اصلی گرفتار شدن بسیاری از کشورها در دور باطل فقر و توسعه‌نیافتگی شناخته شده و علاوه بر آن که بیکاری گسترده‌ای را به دنبال دارد، موجب عقب‌ماندگی سطح تولید ملی شده و نهایتاً به فقر اقتصادی می‌انجامد (فتحانی، ۱۳۹۵).

رویکرد سرمایه‌محور جهان امروز که در چرخه‌ی فزاینده‌ی قرار دارد، توجه به مسأله انباشت سرمایه را ناگزیر ساخته است، چرا که با ترکیب و امتزاج عناصر مهمی از ساخت فضا هم‌چون تولید، مالکیت و ایجاد ارزش افزوده، در تقویت اندام‌های هر اقتصاد و کنش اقتصادی نقش بی‌بدیلی را ایفاء می‌کند (افراخته و حجب‌پور، ۱۳۹۳: ۴۵). انباشت سرمایه یکی از اولین ضرورت‌های حرکت در مسیر توسعه صنعتی در کشورهای در حال توسعه است. ساختار نهاد دولت بر شیوه فراهم آوردن انباشت سرمایه مؤثر است و در مقابل سازوکار فراهم آوردن این انباشت، بر مسیر طی شده به‌وسیله دولت‌ها و شکل ساختارهای نهادی، نقش تعیین‌کننده‌ای دارد (کریمی موغاری و محمودیان، ۱۳۹۲: ۱۰۳). انباشت سرمایه به منظور فراهم آوردن ابزار و وسایل تولید ضروری محسوب می‌شود، به‌طوری که اگر جمعیت افزایش پیدا کند و هیچ انباشت سرمایه خالصی اتفاق نیفتد، این جمعیت افزایش‌یافته نخواهد توانست وسایل، ماشین‌آلات و سایر ابزار تولید را به‌دست آورد که در نتیجه، ظرفیت تولید تحت تأثیر قرار خواهد داد.

انباشت سرمایه در واقع به‌کارگیری ارزش مازاد به‌عنوان سرمایه، یا بازتبدیل ارزش اضافی به

سرمایه است (مارکس، ۱۳۸۸: ۶۲۴). بدین‌سان، انباشت سرمایه حاصل تبدیل اضافه ارزش به ثروتی که از پس‌انداز درآمد پدید آمده و برای کسب سود استفاده می‌شود، است (همان: ۶۳۳). انباشت سرمایه موتور محرکه توسعه و از جمله توسعه اقتصادی است که کنش آن طی سه فرایند عملی می‌گردد: اول، خلق ارزش اضافی از طریق کاربرد فنون و افزایش بهره‌وری؛ دوم، تبدیل سرمایه به دارایی ثابت از طریق ایجاد محیط مصنوع در جهت سودیابی بیشتر و سوم، افزایش ظرفیت تولید با واسطه سرمایه‌گذاری در علوم و تکنولوژی، با هدف اتصال علوم به تولید، سرمایه‌گذاری در هزینه‌های اجتماعی در راستای افزایش ظرفیت تولیدی نیروی انسانی و سرمایه‌گذاری در جذب، ادغام و کنترل نیروی کار (هاروی، ۱۳۸۷: ۵۲). در واقع، با وقوع انباشت سرمایه که در بسترهای تاریخی و جغرافیایی صورت گرفته است و اشکال خاص فضایی را نیز به وجود آورده است به گونه‌ای که بنا به اعتقاد هاروی^۱ (۱۳۸۷: ۲۸) «روند سرمایه عامل اصلی تولید و تحول فضا است». از این‌رو، فرایندهای مادی و فعالیت‌هایی که پایه شیوه تولید و بازتولید اجتماعی را می‌سازد، تعیین‌کننده نوع فضای تولیدی است. بنابراین، شکل و چگونگی فضا بیانگر شیوه تولید و آرمان‌های فرهنگی جامعه است (ژیلنیتس، ۱۳۹۳). سرمایه بودن وقف در اندیشه و دیدگاه بسیاری از پژوهشگران و محققان به چشم می‌خورد و تاکنون نیز مطالعاتی در این خصوص منتشر یافته است.

سلیمی‌فرد (۱۳۸۷) در پژوهشی با عنوان "نقش وقف در تشکیل سرمایه انسانی و اجتماعی و بسترسازی توسعه اقتصادی" اذعان داشته است که واقفان به کمک سیاست‌گذاران و مدیران عرصه اقتصادی-اجتماعی آمده که نه تنها در محو فقر و محرومیت‌ها تأثیر شگرف بگذارد و از نابرابری‌های شدید طبقاتی که مانع توسعه به‌شمار می‌آیند، جلوگیری نماید، بلکه اسباب تألیف قلوب مسلمین (و حتی غیرمسلمین) - یعنی افزایش موجودی سرمایه اجتماعی- که محرک توسعه اقتصادی است را فراهم نماید.

افراخته و حجتی‌پور (۱۳۹۳) در تحقیقی با عنوان "انباشت سرمایه و اقتصاد فضا در ایران" پس از بررسی جریان انباشت سرمایه در کشور، اذعان داشته‌اند که انباشت سرمایه در اولین

1. Harvey

مرحله‌ی خود، درج‌زده و به سرمایه‌داری منتهی نشده است. هم‌چنین از حیث ظرفیت تولید ثروت و انباشت سرمایه، شکاف قابل توجهی بین مناطق مختلف کشور می‌توان دید. به‌عبارتی، علی‌رغم کارکرد مثبت انباشت سرمایه در راه رسیدن به توسعه، در سطح ملی و بین استان‌های کشور نابرابری انباشت سرمایه قابل توجه است.

صفایی‌پور و دیگران (۱۳۹۳) در مقاله‌ای تحت عنوان "بررسی تأثیر وقف بر توسعه‌ی اقتصادی شهر اهواز" دریافته‌اند که تأثیر وقف در اولویت اول در منطقه یک، بر تشکیل سرمایه و تأمین اجتماعی و در اولویت آخر، بر جریان کالا و پول و شاخص امنیت اقتصادی است. هم‌چنین نتایج حاکی از این بوده که عامل وقف بر توسعه اقتصادی منطقه اثر زیادی دارد.

افراخته (۱۳۹۴)، در پژوهشی با عنوان "انباشت سرمایه و تشدید مخاطرات محیطی شهر- منطقه تهران" نشان داده است که چهار عامل مرتبط به هم شامل کارکرد سوداگری مستغلات، کالایی‌سازی زمین و مسکن، مدیریت و نظارت بر فضای شهر- منطقه و نظارت و کنترل منابع طبیعی سبب شده که اقتصاد مولد تضعیف و ساخت‌وساز شهری و پیراشهری را به حرفه‌ای سودآور و جذاب تبدیل کند. در نتیجه، سازندگان ساختمان در جستجوی سود با استفاده از کالایی شدن زمین و مسکن و نفوذپذیری قوانین نظارتی، به روش‌های شبه قانونی هر نوع کاربری اعم از پارک، فضای سبز، منابع طبیعی، مسیل و کوه را به فضای ساخت‌وساز تبدیل کرده و فضا برای بروز و تشدید مخاطرات محیطی آماده شده است.

سلمانپور زنوز (۱۳۹۶) در پژوهشی تحت عنوان "بررسی عوامل تأثیرگذار بر انباشت سرمایه در ایران" بیان داشته است که انباشت سرمایه متأثر از درآمدهای مالیاتی، پس‌اندازهای دولتی و خصوصی، نرخ بهره و خالص حساب جاری و سرمایه است. انباشت سرمایه با درآمدهای مالیاتی، پس‌اندازهای دولتی و خصوصی و خالص حساب سرمایه، رابطه مستقیم، ولی با نرخ بهره داخلی، رابطه عکس دارد. از این‌رو، یک سیاست مالی درست می‌تواند در نیل به هدف انباشت بیشتر سرمایه مؤثر باشد.

فال‌سلیمان، شاطری و کاخکی (۱۳۹۸)، در تحقیقی تحت عنوان "بررسی اثرات اقتصادی، اجتماعی و کالبدی وقف در توسعه محلی بخش کاخک شهرستان گناباد"، به این نتیجه رسیدند

که به‌طور کلی تأثیر موقوفات بر بهبود شاخص‌های اقتصادی زیاد است. در مورد شاخص‌های اجتماعی نیز می‌توان گفت که تأثیر وقف بر بهبود شاخص‌های اجتماعی در حد متوسط بوده است و در مورد تأثیر وقف بر بهبود شاخص‌های کالبدی، نظیر امکانات فیزیکی، شکل‌گیری اماکن عمومی، عدم استفاده از زمین‌ها، عدم سرمایه‌گذاری در ساخت‌وساز و ماندگاری نیز در حد متوسط بوده است.

از مجموع مطالعات صورت گرفته می‌توان نتیجه گرفت که رویکرد سرمایه‌انگاری موقوفات به واسطه‌ی نقش تأیید شده آن در ابعاد گوناگون فضاها و جغرافیایی بوده است. یکی از خلأهای مطالعاتی در زمینه سرمایه وقف این است که کمتر به بررسی توزیع آن در مکان‌های جغرافیایی پرداخته شده است. لذا این امر، وجه تمایز تحقیق حاضر با مطالعات قبلی به‌شمار می‌رود.

روش تحقیق

این تحقیق در زمره‌ی مطالعات توسعه‌ای قرار دارد که با مطالعه‌ی اسنادی انجام شده است. داده‌های مورد نظر از بانک اطلاعات (سامانه) اوقاف در شهرستان‌های منتخب استان خراسان جنوبی گردآوری شده است. به جهت این که تمامی شهرستان‌های استان دارای اداره اوقاف و امور خیریه نبوده و امر وقف در همه‌ی شهرستان‌ها به یک اندازه گسترش نداشته است، از این‌رو، با مشورت کارشناسان اداره کل اوقاف و امور خیریه استان خراسان جنوبی، شش شهرستان برجسته در زمینه وقف برگزیده و مورد مطالعه قرار گرفته است. هم‌چنین به منظور بازنمایی توزیع فضایی سرمایه‌های وقفی از سیستم اطلاعات جغرافیایی (GIS) استفاده شده است.

یافته‌های تحقیق

بنا به مطالعه‌ی صورت گرفته موقوفات و رقبات موجود در شهرستان‌های منتخب، عمدتاً این موقوفات در چهار زمینه دسته‌بندی می‌شود: اول زمینه آموزشی - فرهنگی، دوم زمینه اقتصادی - درآمدی، سوم زمینه اداری - زیربنایی و چهارم زمینه مسکونی - رفاهی. در ادامه، به بررسی توزیع مکانی موقوفات در زمینه‌های یاد شده، بین شش ناحیه (شهرستان) منتخب در

استان خراسان جنوبی پرداخته شده است.

اول، بررسی توزیع جغرافیایی سرمایه وقفی در زمینه آموزشی - فرهنگی

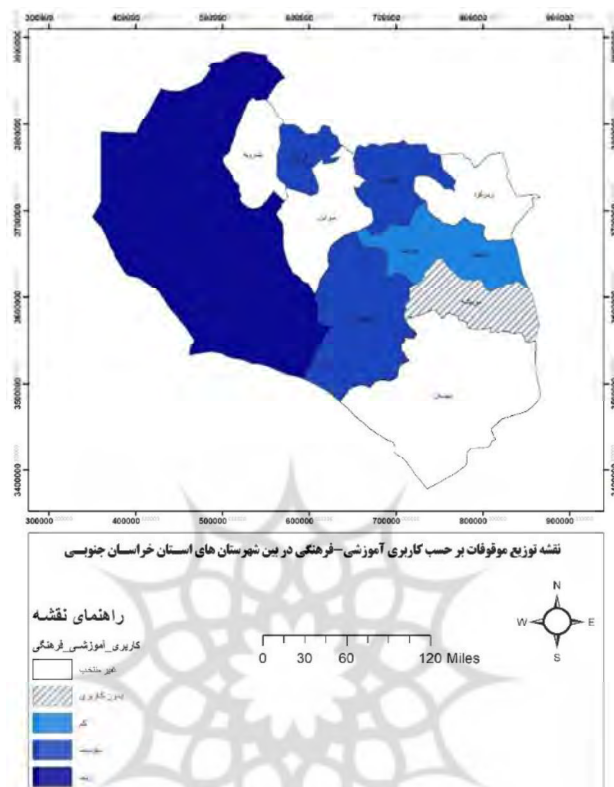
موقوفاتی که با نیت امور آموزشی نظیر احداث مدارس یا مراکز مذهبی، نظیر احداث حسینیه و مساجد صورت گرفته، در دسته‌ی موقوفات آموزشی - فرهنگی جای گرفته است. پراکندگی موقوفات استان خراسان جنوبی برحسب کاربری آموزشی - فرهنگی در بین شهرستان‌های منتخب نشان می‌دهد که شهرستان طبس با دارا بودن ۷۱/۸۷٪، بیشترین میزان موقوفات در حوزه کاربری آموزشی - فرهنگی را به خود اختصاص داده است. پس از آن شهرستان‌های فردوس با ۱۰/۹۵٪، خوسف با ۶/۲۵٪ و شهرستان‌های بیرجند و درمیان با ۶/۲۵٪ در رتبه‌های بعدی قرار دارد. در نهایت شهرستان قاینات با ۴/۶۸٪ کمترین میزان موقوفات آموزشی - فرهنگی نسبت به دیگر نواحی را داشته است.

جدول (۱) فراوانی موقوفات شهرستان‌های منتخب خراسان جنوبی در زمینه آموزشی - فرهنگی

شهرستان	فراوانی	درصد
بیرجند-درمیان	۴	۶/۲۵
خوسف	۴	۶/۲۵
سربیشه	-	۰
قاینات	۳	۴/۶۸
طبس	۴۶	۷۱/۸۷
فردوس	۷	۱۰/۹۵

منبع: اداره‌های اوقاف و امور خیریه شهرستان‌های بیرجند، خوسف، سربیشه، قاینات، طبس و فردوس

شکل ۱) نقشه توزیع موقوفات آموزشی- فرهنگی در بین شهرستان های منتخب خراسان جنوبی

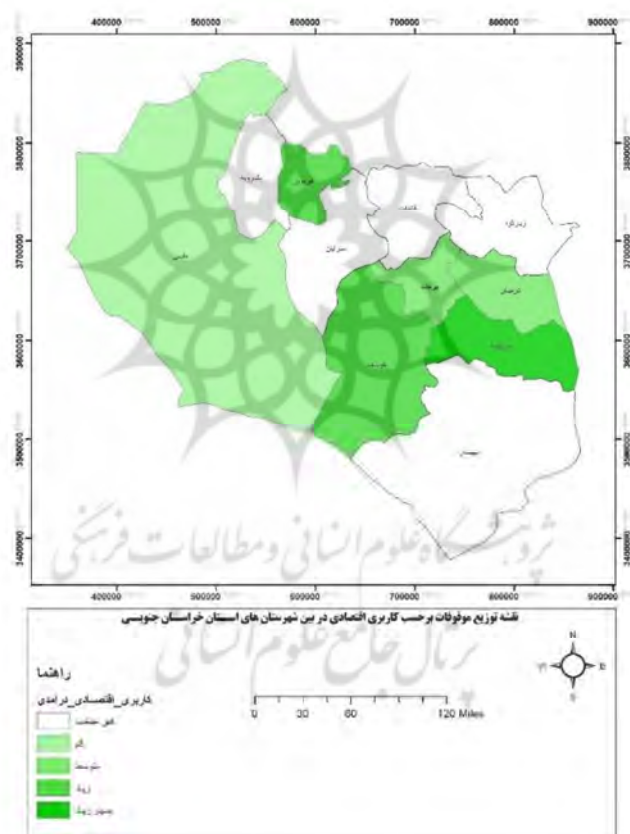
دوم، بررسی توزیع جغرافیایی سرمایه وقفی در زمینه اقتصادی - درآمدی

بررسی موقوفات نشان می دهد که برخی در امور مرتبط با بخش کشاورزی، صنعت یا خدمات واگذار شده که به عنوان زمینه اقتصادی- درآمدی وقف می توان از آن یاد کرد. پراکندگی موقوفات در بین نواحی منتخب استان خراسان جنوبی برحسب کاربری اقتصادی- درآمدی مؤید این واقعیت بوده است که شهرستان های بیرجند و درمیان دارای بیشترین فراوانی موقوفات حوزه اقتصادی- درآمدی بوده که معادل ۳۸/۷۱٪ از کل موقوفات این حوزه است. شهرستان های فردوس، طبس و خوسف به ترتیب با دارا بودن ۹/۶۲٪، ۱۱/۴۰٪ و ۱۰/۷۹٪ در رتبه های بعدی قرار دارد. همچنین کمترین تعداد موقوفات اقتصادی- درآمدی متعلق به شهرستان های قاینات (۱/۱۱) و سریشه (۸/۴۸٪) بوده است.

جدول ۲) فراوانی موقوفات شهرستان‌های منتخب خراسان جنوبی در زمینه اقتصادی-درآمدی

شهرستان	فراوانی	درصد
بیرجند-درمیان	۲۸۰۷	۳۸/۷۱
خوسف	۷۸۲	۱۰/۷۹
سربیشه	۶۱۵	۸/۴۸
قاینات	۷۹۶	۱۱
طیس	۸۲۷	۱۱/۴۰
فردوس	۱۴۲۳	۱۹/۶۲

منبع: اداره‌های اوقاف و امور خیریه شهرستان‌های بیرجند، خوسف، سربیشه، قاینات، طیس و فردوس

شکل ۲) نقشه توزیع موقوفات برحسب کاربری اقتصادی در بین شهرستان‌های منتخب خراسان جنوبی

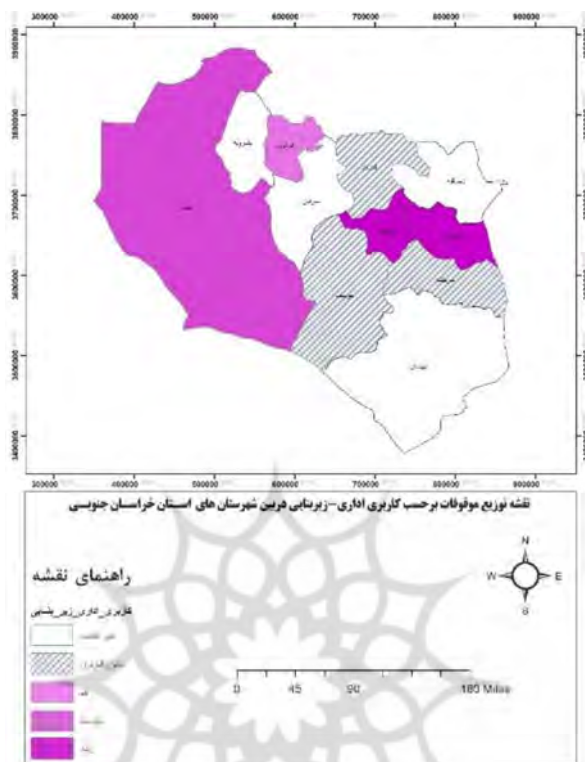
سوم، بررسی توزیع جغرافیایی سرمایه وقفی در زمینه اداری - زیربنایی

مطالعه موقوفات در این نواحی نشان می‌دهد برخی موقوفات در بخش اداری شهرستان و برخی دیگر در امور زیربنایی اعم از آبرسانی، احداث حمام و غیره واگذار گردیده که می‌توان آن را زمینه اداری - زیربنایی وقف، نام نهاد. پراکندگی موقوفات استان خراسان جنوبی برحسب کاربری اداری - زیربنایی در بین شهرستان‌های منتخب نشان می‌دهد که بیرجند و درمیان با در اختیار داشتن ۸۶/۹۵٪، بیشترین میزان موقوفات در حوزه اداری - زیربنایی را به‌خود اختصاص داده است و پس از آن شهرستان‌های طبس و فردوس با دارا بودن ۸/۷۰٪ و ۴/۳۵٪ در رتبه‌های بعدی قرار دارد. نکته قابل توجه این است که شهرستان‌های خوسف، سربیشه و قاینات بدون موقوفات در حوزه اداری - زیربنایی است. در این خصوص می‌توان ادعان داشت که نقش مرکزیت شهرستان بیرجند در ادوار تاریخی و بویژه در دوره حاضر، توانسته است در اذهان واقفین و خیرین نیز اثرگذار باشد و موقوفاتی در این حوزه به‌خود اختصاص دهد.

جدول ۳) فراوانی موقوفات شهرستان‌های منتخب خراسان جنوبی در زمینه اداری - زیربنایی

شهرستان	فراوانی	درصد
بیرجند-درمیان	۲۰	۸۶/۹۵
خوسف	۰	۰
سربیشه	۰	۰
قاینات	۰	۰
طبس	۲	۸/۷۰
فردوس	۱	۴/۳۵

منبع: اداره‌های اوقاف و امور خیریه شهرستان‌های بیرجند، خوسف، سربیشه، قاینات، طبس و فردوس

شکل ۳) نقشه توزیع موقوفات برحسب کاربری اداری-زیربنایی در بین شهرستان‌های منتخب خراسان جنوبی

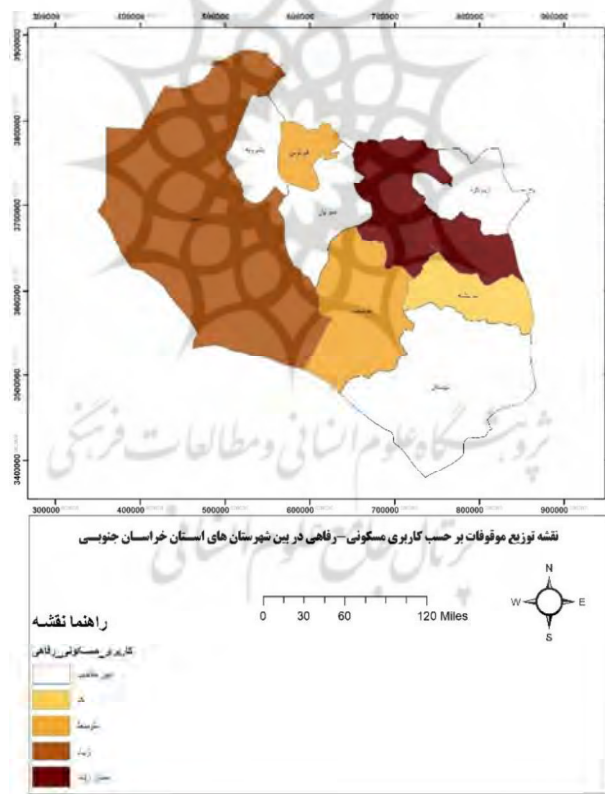
چهارم، بررسی توزیع جغرافیایی سرمایه وقفی در زمینه مسکونی-رفاهی

برخی موقوفات برای امور مسکونی افراد نیازمند و برخی دیگر در امور بهداشتی و درمانی واگذار شده است. از این رو، پراکندگی موقوفات استان خراسان جنوبی برحسب مسکونی-رفاهی در بین شهرستان‌های منتخب نشان می‌دهد که شهرستان‌های بیرجند و درمیان با ۵۷/۳۳٪، بیشترین میزان موقوفات در حوزه کاربری مسکونی-رفاهی را به خود اختصاص داده است، پس از آن شهرستان قاینات با دارا بودن ۲۰/۶۶٪ از این موقوفات و سپس طبس (۱۰٪) و فردوس (۷/۶۶٪) در رتبه‌های بعدی قرار دارد. در نهایت نیز شهرستان‌های خوسف و سریشه به ترتیب با ۳/۶۹٪ و ۰/۶۶٪، کمترین میزان موقوفات این حوزه را در خود جای داده است.

جدول ۴) فراوانی موقوفات شهرستان‌های منتخب خراسان جنوبی در زمینه مسکونی - رفاهی

شهرستان	فراوانی	درصد
بیرجند-درمیان	۱۷۲	۵۷/۳۳
خوسف	۱۱	۳/۶۹
سربیشه	۲	۰/۶۶
قاینات	۶۲	۲۰/۶۶
طبس	۳۰	۱۰
فردوس	۲۳	۷/۶۶

منبع: اداره‌های اوقاف و امور خیریه شهرستان‌های بیرجند، خوسف، سربیشه، قاینات، طبس و فردوس

شکل ۴) نقشه توزیع موقوفات بر حسب کاربری مسکونی-رفاهی در بین شهرستان‌های منتخب خراسان جنوبی

در مجموع نیز وضعیت توزیع سرمایه‌های وقفی در نواحی منتخب استان خراسان جنوبی حاکی از این بوده است که شهرستان‌های بیرجند و درمیان با اختصاص ۳۹/۳۱٪ سهم از کل موقوفات، در مرتبه‌ی اول برخوردار قرار دارد. در مرتبه‌ی دوم، فراوانی موقوفات شهرستان فردوس با ۱۹/۰۳٪ قابل ملاحظه است. در مراتب بعدی می‌توان شهرستان‌های طبس (۱۱/۸۷٪)، قاینات (۱۱/۲۷٪)، خوسف (۱۰/۴۵٪) و سربیشه (۸/۰۷٪) را مشاهده نمود.

جدول ۵) فراوانی کل موقوفات شهرستان‌های منتخب خراسان جنوبی

شهرستان	فراوانی	درصد	اولویت
بیرجند-درمیان	۳۰۰۳	۳۹/۳۱	اول
فردوس	۱۴۵۴	۱۹/۰۳	دوم
طبس	۹۰۷	۱۱/۸۷	سوم
قاینات	۸۶۱	۱۱/۲۷	چهارم
خوسف	۷۹۷	۱۰/۴۵	پنجم
سربیشه	۶۱۷	۸/۰۷	ششم

منبع: اداره‌های اوقاف و امور خیریه شهرستان‌های بیرجند، خوسف، سربیشه، قاینات، طبس و فردوس

نتیجه

از ملزومات اساسی نیل به توسعه، وجود سرمایه است. سرمایه نقش بسیار مهمی در جریان تولید ثروت و توسعه اقتصادی جامعه دارد که دیوید هاروی از آن به عنوان "خون جاری در شریان‌های حیاتی جامعه" یاد می‌کند. با کمک سرمایه، کالاهای بیشتری تولید می‌شود. در حقیقت بهره‌وری بیشتر اقتصادهای توسعه‌یافته، عمدتاً به‌خاطر استفاده‌ی گسترده‌ی آنها از سرمایه در فرایند تولید است. سرمایه، بهره‌وری نیروی انسانی را بسیار افزایش داده و باعث پیشرفت کل اقتصاد می‌شود. بدین‌سان انباشت سرمایه برای فراهم‌آوردن ابزار و وسایل تولید ضروری است. اگر جمعیت افزایش پیدا کند و هیچ انباشت سرمایه خالصی اتفاق نیفتد، این جمعیت افزایش‌یافته نخواهد توانست وسایل، ماشین‌آلات و سایر ابزار تولید را به‌دست آورد، که در نتیجه، ظرفیت تولید شدیداً تحت‌تأثیر قرار خواهد گرفت.

وقف به‌عنوان یک فرایند انتقال دارایی با نیت خیرخواهانه، در صورت برنامه‌ریزی و مدیریت عقلایی می‌تواند سرمایه‌ای برای توسعه فضای اجتماعی و جغرافیایی باشد. از سوی دیگر، موقوفات عمدتاً

کالاهای سرمایه‌ای اعم از پول، زمین و مستغلات است که در محاسبات انباشت سرمایه هر فضای جغرافیایی می‌تواند نقش قابل توجهی داشته باشد. بر پایه‌ی این رویکرد، از خوانش توزیع فضایی سرمایه وقف در نواحی منتخب استان خراسان جنوبی می‌توان نتیجه گرفت که نابرابری در توزیع و انباشت سرمایه وقف میان نواحی وجود دارد. هم‌چنین الگوی تراکم و انباشت سرمایه وقفی در فضای جغرافیایی استان حاکی از الگوی قطبی است. به عبارتی، می‌توان قطب برخورداری از کالاهای سرمایه‌ای - ای وقفی را در مرکز استان دانست و از حیث ظرفیت تولید ثروت و انباشت سرمایه، شکاف قابل توجهی بین مناطق مختلف استان وجود دارد که همسو با نتایج به‌دست آمده توسط افراخته و حجتی - پور (۱۳۹۳) است.

از این‌رو، می‌توان انتظار داشت که اثربخشی وقف در اقتصاد فضا و رفاه انسانی، دارای تفاوت معناداری بین مناطق باشد. به‌طور کلی از نتایج به‌دست آمده می‌توان این‌گونه استنباط نمود که وقف در خراسان جنوبی در تشکیل سرمایه انسانی و اجتماعی و بسترسازی توسعه اقتصادی، بویژه در مرکز استان نقش غیرقابل انکاری ایفاء نموده است و می‌تواند موجب تقویت بُعد اقتصادی نواحی و سکونتگاه‌های انسانی و بهبود شاخص‌های توسعه اجتماعی شود که مؤید نتایج پژوهش سلیمی‌فرد (۱۳۸۷) است. با توجه به نتایج حاصل از پژوهش به نظام برنامه‌ریزی فضا و سیاست‌گذاران این حوزه، توصیه می‌شود به منظور بهره‌برداری منطقی از سرمایه‌های وقفی استان (که یک التزام و تأکید ویژه‌ای بنا به نیات واقف وجود دارد)، الگوهای متنوع بهره‌برداری مختص هر ناحیه را تدوین و اجراء نمایند. هم‌چنین به محققان علاقه‌مند پیشنهاد می‌گردد در راستای تکمیل این پژوهش، تأثیر انباشت سرمایه وقف بر توسعه اقتصادی - اجتماعی خراسان جنوبی را بررسی کنند.

منابع

- اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان بیرجند و درمیان (۱۳۹۷). گزارش موقوفات شهرستان. بیرجند: اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان بیرجند و درمیان، واحد آمار و اطلاعات [چاپ نشده].
- اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان خوسف (۱۳۹۷). گزارش موقوفات شهرستان. خوسف: اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان خوسف، واحد آمار و اطلاعات [چاپ نشده].
- اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان سربیشه (۱۳۹۷). گزارش موقوفات شهرستان. سربیشه: اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان سربیشه، واحد آمار و اطلاعات [چاپ نشده].
- اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان طبس (۱۳۹۷). گزارش موقوفات شهرستان. طبس: اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان طبس، واحد آمار و اطلاعات [چاپ نشده].
- اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان فردوس (۱۳۹۷). گزارش موقوفات شهرستان. فردوس: اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان فردوس، واحد آمار و اطلاعات [چاپ نشده].
- اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان قاینات (۱۳۹۷). گزارش موقوفات شهرستان. قاین: اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان قاینات، واحد آمار و اطلاعات [چاپ نشده].
- اسلامی، سیف‌الله (۱۳۹۱). "تعیین و محاسبه درجه توسعه‌یافتگی استان‌های کشور طی دو مقطع (۱۳۷۵-۱۳۸۵)". *مجله اقتصادی*، دوره ۱۲، ش ۱ (بهار): ۴۱-۶۸.
- افراخته، حسن (۱۳۹۴). "انباشت سرمایه و تشدید مخاطرات محیطی شهر- منطقه تهران". *تحلیل فضایی مخاطرات محیطی*، دوره ۲، ش ۲ (زمستان): ۴۴-۴۷.
- افراخته، حسن؛ حجی‌پور، محمد (۱۳۹۳). "انباشت سرمایه و اقتصاد فضا در ایران". *اقتصاد فضا و توسعه روستایی*، دوره ۳، ش ۴ (زمستان): ۴۳-۶۳.
- امیددانی، سیدحسین (۱۳۸۷). "نقش فرهنگ وقف در شکوفایی علم و دانش در تمدن اسلامی". در: *مجموعه مقالات برگزیده اولین همایش بین‌المللی وقف و تمدن اسلامی*. به کوشش نادر ریاحی. اصفهان: دانشگاه اصفهان، ۱-۲۲.
- بخشی‌پور، پرویز (۱۳۹۸). "ثبت ۲۳ وقف جدید در خراسان جنوبی". [پیوسته] قابل دسترس در: [https://www.irna.ir/news/83531193\[1398/08/02\]](https://www.irna.ir/news/83531193[1398/08/02])

- دهخدا، علی‌اکبر. لغت نامه دهخدا، ج ۳۱. ذیل "وقف".
- ژیلنیتس، آندژی (۱۳۹۳). *فضا و نظریه اجتماعی*. ترجمه محمود شورچه. تهران: مدیران امروز.
- سبحانی، حسن (۱۳۷۱). "بازدهی سرمایه‌گذاری آموزشی". *تحقیقات اقتصادی*، دوره ۳۱، ش ۴۵ (بهار): ۷۶-۸۹.
- سلمانپور، نوز، علی (۱۳۹۶). "بررسی عوامل تأثیرگذار بر انباشت سرمایه در ایران". *فصلنامه سیاست‌گذاری پیشرفت اقتصادی دانشگاه الزهرا (س)*، سال پنجم، ش ۲ (تابستان): ۱۰۷-۱۲۸.
- سلیمی، مصطفی (۱۳۷۰). *نگاهی به وقف و آثار اقتصادی و اجتماعی آن*. مشهد: آستان قدس رضوی، به نشر.
- سلیمی‌فرد، مصطفی (۱۳۸۷). "نقش وقف در تشکیل سرمایه انسانی و اجتماعی و بسترسازی توسعه اقتصادی". [پیوسته] قابل دسترس در:
[https://rasekhoon.net/article/show/119846\[1398/08/02\]](https://rasekhoon.net/article/show/119846[1398/08/02])
- صفایی‌پور، مسعود، و دیگران (۱۳۹۳). "بررسی تأثیر وقف بر توسعه اقتصادی شهر اهواز (مطالعه موردی: منطقه یک)". *مجله پژوهش و برنامه‌ریزی شهری*، دوره ۶، ش ۱۶ (بهار): ۸۹-۱۰۴.
- عظیمی، حسین (۱۳۹۳). *مدارهای توسعه‌نیافتگی در اقتصاد ایران*. تهران: نشر نی.
- عمید، حسن. فرهنگ فارسی عمید، ج ۲. ذیل "وقف".
- فال‌سلیمان، محمود؛ شاطری، مفید؛ کاخکی، صادقی (۱۳۹۸). "بررسی اثرات اقتصادی، اجتماعی و کالبدی وقف در توسعه‌ی محلی (مطالعه موردی: بخش کاخک شهرستان گناباد)". در: مجموعه مقالات برگزیده اولین همایش کارکرد وقف در توسعه انسانی با تأکید بر وقف علمی. گردآورندگان جواد میکانیکی، مفید شاطری و محمد حجی‌پور. بیرجند: دانشگاه بیرجند: ۱-۱۵.
- فتحانی، محمد (۱۳۹۷). "نقش سرمایه در توسعه اقتصادی". [پیوسته] قابل دسترس در:
[https://donya-e-eqtasad.com\[1398/08/02\]](https://donya-e-eqtasad.com[1398/08/02])
- کامران، فریدون (۱۳۷۲). "نقش جامعه‌شناسی در توسعه اقتصادی - اجتماعی". *تازه‌های اقتصاد*، دوره ۵، ش ۳۳ (تابستان): ۲۶-۲۹.
- کریمی موغاری، زهرا؛ محمودیان، معصومه (۱۳۹۲). "تأثیر شیوه انباشت سرمایه بر عملکرد نهادی و توسعه صنعتی (مورد مطالعه: صنعت نساجی ایران و ترکیه)". *برنامه ریزی و بودجه*، دوره ۱۸،

ش ۴ (زمستان): ۱۰۳-۱۲۸.

- مارکس، کارل (۱۳۸۸). سرمایه، نقدی بر اقتصاد سیاسی. ترجمه حسن مرتضوی. تهران: آگه.
- مایه، پی‌یر (۱۳۷۸). رشد اقتصادی. ترجمه علی‌محمد فاطمی قمی. تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- هاروی، دیوید (۱۳۸۷). شهری شدن سرمایه. ترجمه عارف اقوامی. تهران: اختران.
- Murray, J. Oxford english dictionary, Vol. 3. Under "Development".

